

УДК 340.12.0 01.11

Копоть Володимир Олегович, ПРАВОВИЙ РЕАЛІЗМ

Затверджено до друку

Вченою радою Київського університету права НАН України
Протокол № 8/09 від 29 квітня 2009 року

Науковий редактор - кандидат юридичних наук, професор **Бобровник Світлана Василівна**, Київський університет права НАН України, проректор з навчальної роботи.

Рецензенти:

Тихомиров Олександр Деонісович, доктор юридичних наук, професор Київський національний університет внутрішніх справ України, кафедра теорії держави та права КНУВС,

Рижко Володимир Антонович, доктор філософських наук, професор Центр гуманітарної освіти НАН України, директор

Монографія кандидата юридичних наук, адвоката Копоть Володимира Олеговича присвячена дослідженню проблеми праворозуміння, характеристиці правового реалізму як філософсько-правової течії, вивченню позитивних і негативних рис американського та скандинавського напрямків правового реалізму.

Розкривається значення концепції правового реалізму та її актуальність за сучасних умов розвитку української правової системи; систематизовано ідеї правових реалістів і сформульовано оновлену концепцію правового реалізму; відображено результати проведеного соціологічного опитування серед суддів для встановлення рівня праворозуміння та значення права для суспільства, а також характеристики вираженості й раціональності положень концепції правового реалізму.

Визначено вплив ідей правових реалістів на розвиток інших наукових доктрин праворозуміння та вирішення проблеми суддівського розсуду.

На основі проведеного дослідження автором наводяться пропозиції стосовно вдосконалення системи правосуддя, вітчизняної правової системи та освіти.

ISBN 978-966-432-071-6

©В.О. Копоть

© Київський університет права НАН України

Від автора

Коли йдеться про праворозуміння в цілому, то першими спадають на думку ідеї позитивного та природного права. Заглиблюючись у аналіз цих ідей, знаходимо відголоски інтегративної, психологічної, соціологічної, аналітичної юриспруденції. Всі окреслені напрямки, школи, течії розуміння права безумовно мають право на існування та доцільність прийняття як істину. Однак, жодна з них не має реалістичного підходу до життєво важливих суспільно значимих процесів.

Коли ми говоримо про право, аналізуємо з різних сторін, враховуючи різні аспекти, то часто забуваємо, що право є єдиним і покликане врегулювати конфлікти у суспільстві, заповнити колізії в суспільних відносинах. Право є тією реальністю, яку ми не можемо відкинути та не враховувати. Інша річ, що дійсність, яка охоплює кожного з нас, через суб'єктивний підхід, здатна видозмінюватися від різних факторів як-то політичних, економічних, соціальних, ідеологічних та, власне, правових.

Принципово новим підходом до розв'язання низки теоретичних і практичних проблем у праворозумінні, правозастосуванні та реалізації права є концепція правового реалізму, яка увібрала в себе позитивні положення різних шкіл та течій права і має практичне спрямування в реальному житті.

Саме концепція правового реалізму покликана удосконалити на теоретичному та практичному рівнях судочинство та регуляцію суспільних відносин, спростити праворозуміння, посилити вплив і значущість права та закону, зробити їх ефективнішими, показати актуальність розв'язання конкретних питань, підвищити рівень правової культури та свідомості населення за рахунок експериментальної освіти.

Правовий реалізм як концепція реалістичного формування світогляду, насамперед, українського суспільства, створення реально дієвих інститутів, підготовки фахівців-правників до реалій сьогодення, покликана змінити прогалини та колізії в тлумаченні та розумінні тих процесів та явищ, що розвиваються за завідомо хибними принципами, установками.

Задля зміни парадигми праворозуміння і була розроблена (на основі ідей та положень американських та скандинавських правових реалістів) концепція правового реалізму як центрального стрижня у побудові правової системи України. Безумовно, концепція правового реалізму не здатна за короткий проміжок часу вплинути на всі сфери життєдіяльності українського суспільства, однак відіграти провідну роль у реформуванні правової системи України - це цілком реальне завдання.

Працюючи над проблематикою правового реалізму я гостро відчував потребу в появі систематизованої концепції праворозуміння на основі реальних показників суспільного життя. Така погребла базувалась на інтересі громадськості, особливо представників суддівського корпусу.

Написавши дану працю, зрозумів, що без підтримки мого оточення мені б не вдалося завершити її. Саме тому, хочу висловити щире подяку та глибоку повагу своєму науковому керівникові Світлані Василівні Бобровник.

Дуже вдячний за підтримку, розуміння та допомогу моїм батькам та дружині, колегам у підготовці та друку цієї праці.

Розумію, що перед Україною стоїть важливе і надскладне завдання: здійснити нарешті судово-правову реформу. Тому сподіваюсь, що ця книга знайде своє гідне місце в процесі побудови сильної, правової, справедливої держави.

ПЕРЕДМОВА

Поява монографічної праці зумовлена, перш за все, зміною соціальних парадигм й ідеалів в українському суспільстві, прагненням затвердити його на засадах права, процесом входження України у світове співтовариство правових держав. Все це вимагає аналізу

існуючих підходів до розуміння права, зокрема дослідження західних філософсько-правових концепцій, що обґрунтовують загальносоціальне призначення права.

Увага до ідей представників американського та скандинавського правового реалізму можливо пояснити тим, що їх доробки могли б стати цінним орієнтиром в осмисленні та рішенні правових проблем нашого суспільства.

Представники правового реалізму вважали, що вивчення емпірично фіксованих дій правових інститутів і суб'єктів права є важливішою основою розуміння природи права, аніж формальний аналіз задекларованих правових принципів, норм та понять. Важливість дослідження концептуальних основ правового реалізму полягає в тому, що його прихильники виступали за необхідність адаптації права до процесу соціальних змін, закликали досліджувати процес дії права на поведінку людей. Ідеї правового реалізму стали основою виникнення таких напрямів філософії права, як правовий критицизм, правовий економізм, правовий фемінізм.

Проблематика концепції правового реалізму досить розроблена американськими та європейськими вченими. Але в основному їх праці торкалися країн з правовими системами загального права. Серед вчених слід виокремити таких, як: Ведберг А., Брод С., Твінінг В., Санберг Х., Шмідт Ф., Шлегел Дж., Пурсел Е., Пасмур Дж., Мартін М., Маккормак Дж., Калман Л., Фуллер Л., Фішер В., Коен М.

На жаль, серед українських вчених дуже мало тих, хто безпосередньо або опосередковано досліджував це питання. Серед них можливо назвати Кузнєцова В. І., Зайчука О. В., Алаїс С. І. Критично оцінювали погляди правових реалістів у своїх наукових працях Вдовина Г. А., Козловський А. А., Оніщенко Н. М., Тарахонич Т. І., Тимошенко В. І.

Радянські вчені визначали правовий реалізм як буржуазну науку, яку не варто розглядати всерйоз (Туманов В. О., Іоффе О. С., Іваненко О. Ф., Старченко О. О.). Щодо представників російської юридичної науки, то вони побіжно вивчали доробки правових реалістів із метою стислої характеристики реалістичних концепцій права у навчальній літературі (Лейст О. Е., Нерсисянц В. С., Тихонравов Ю. В., Лівшиц Р. З., Кудрявцев В. М.). Серед сучасних вчених варто виокремити праці Ромашова Р. А., який розробив власну концепцію реалістичного позитивізму, враховуючи позитивні положення ідей правових реалістів.

Теоретичним підґрунтям монографічного дослідження стали творчі доробки вітчизняних науковців з проблем праворозуміння: Бандури О. О., Бобровник С. В., Вовк В. М., Гвоздіка О. І., Костицького М. В., Кравця В. М., Кузнєцова В. І., Максимова С. Л., Манохи О. Є., Титова В. Д. та інших.

Відсутність у вітчизняній науковій літературі комплексних розробок, присвячених дослідженню концептуальних основ правового реалізму зумовило практичне значення обраної теми.

Цінність даної монографії полягає у комплексному аналізі на філософсько-правовому рівні складових концепції правового реалізму та їх впливу на подальший розвиток філософії права і юридичну практику, на правову дійсність України.

Мною визначено, що серед факторів, які вплинули на виникнення правового реалізму, є економічні, політичні, історико-географічні, ідеологічні, соціокультурні, правові. Вони є критеріями визначення умов, що породжують певні явища, оскільки торкаються як основи суспільства, так і різноманітних сфер його життєдіяльності, що надає можливість визначити об'єктивні та суб'єктивні аспекти процесу становлення, формування та розвитку певних явищ, процесів та ідей.

На основі аналізу різних підходів до розуміння правової реальності, а також особливостей концепції правового реалізму, мною було визначено правову реальність у вузькому значенні цього поняття, як фактичний стан суспільних відносин, за якого причиною формування норм є колізії та конфлікти в існуючих суспільних відносинах, що зумовлює первинність цих відносин і вторинність права.

Концепція правового реалізму вирізняється з-поміж інших правових концепцій, на мою думку, тим, що її ідейне наповнення забезпечували юристи-практики, які, намагаючись відійти від традиційного (класичного) праворозуміння, досліджували право в контексті цілеспрямованої людської діяльності на основі досвіду, встановили, що право є сукупністю індивідуальних приписів, визначили, що судді є творцями права, підкреслюючи великий вплив соціальних та психологічних чинників на рішення суду.

Зміст концепції правового реалізму складає критика позитивістського праворозуміння; спрямування концепції юридичної освіти до вимог часу; вивчення проблем правосуддя; розмежування права й етики; аналіз та критика волюнтаризму або теорії бажань як основи традиційної юриспруденції; оцінки юридичної термінології; характеристика правових норм та їх аналіз як засобу обмеження поведінки.

Американський правовий реалізм, повністю заперечуючи "застигле" об'єктивне право традиційного позитивізму, надаючи у правовому процесі рішучого значення емпіричним факторам, спричинив появу нових теоретичних доктрин сучасності та вплинув на юридичну практику, особливо в судовій системі США; з'ясовано, що представники скандинавського реалізму визначали своїм завданням розвиток юридичних понять, емпіричного підходу до вивчення закону; правову дійсність тлумачили через призму судової поведінки і психологічних почуттів.

У подальшому спробую визначити спільні ознаки, що характеризують американський та скандинавський напрямки правового реалізму, а саме: залежність ідей від суспільних процесів; намагання змінити правову систему; характеристика закону не як ідеальної, а реальної категорії; прогностичний підхід до розуміння права; розмежування закону та етики та обґрунтування права як науки.

Крім того, важливим є можливість розробити авторське визначення концепції правового реалізму як сукупності основоположних ідей представників американського та скандинавського напрямків правового реалізму про право, закон, правові норми, метафізику в праві, судочинство та суди, правову термінологію й освіту.

В основу діяльності суду покладені об'єктивні чинники, хоча на практиці судді керуються соціальними та психологічними чинниками; судовий прецедент хоча і не сприйнятий українською правовою системою, однак на практиці він є досить поширеним; хоча правотворчу функцію покладено на парламент, судді реально повсякденно сприяють усуненню недоліків та колізій у законодавстві; хоча у доктрині права закріплюється принцип тотожності права і закону, та у реальному житті вони не збігаються; визначено підґрунтя для розвитку законодавства у сфері організації діяльності судової системи та системи освіти.

На підставі систематизованого змісту концепції правового реалізму, читач матиме змогу ознайомитися з розробленими підходами до вирішення існуючих проблем, що виникають в процесі реалізації судової реформи та шляхів їх подолання.

Монографія складається з двох частин, які тісно пов'язані між собою.

Перша частина присвячена загальній характеристиці правового реалізму. З'ясовуються причини формування та розвитку його ідей; аналізується етимологія словосполучення "правовий реалізм"; визначається місце та роль правового реалізму в розмаїтті правових доктрин; виявляються суміжні концепції та школи з подальшим аналізом спільних і відмінних рис; розкриваються особливості досліджуваної концепції та вплив правового реалізму на праворозуміння та створення нових ідей і теорій, вдосконалення законодавства.

Визначається, що реалістична юриспруденція є теорією природи закону, її сутність полягає у визначенні однією з функцій судових рішень - створення нових норм у процесі розгляду конкретних справ, які потім з'являються в чинних законах. Не слід цілком довіряти традиційним поняттям про право та справедливість, а варто використовувати нові знання про право, виходячи із судової практики. Це твердження має велике значення для розвитку юридичної науки, оскільки надає можливість проаналізувати природу правопорядку і обґрунтувати наукові терміни. Але цей процес визначення та роз'яснення - лише попередня стадія розвитку юридичної науки.

Наводиться аналіз положень американських правових реалістів за такими основними напрямками як: критика традиційного праворозуміння; розвиток функціонального методу; створення власної концепції юридичної освіти; вивчення проблем правосуддя. Визначення позитивних та негативних рис даної концепції. Такий аналіз дав змогу встановити, що саме американські реалісти першими піддали сумніву та критиці традиційне розуміння права, прагматизм та формалізм, юридичну освіту як таку, що не забезпечувала необхідних знань для подальшої юридичної практики; запропонували свою методику навчання юристів, наближену до практики, яка вирізнялася новими підходами, була реальнішою та спрямованою на суспільні відносини; американський реалізм започаткував розвиток нових напрямів у філософії права, окреслив основні ідеї правового реалізму та був необґрунтовано критикований; із ідей американських реалістів важливим є положення про взаємозв'язок між інтелектуальною теорією і встановленими обмеженнями (злам стереотипів); положення американського правового реалізму є актуальними в наш час, адже чітко сформульовані

його ідеї несуть у собі багато корисних і доцільних пропозицій, які необхідно врахувати в процесі здійснення правової реформи в Україні.

Також у роботі аналізується скандинавський напрямок правового реалізму, з'ясовуються причини критики традиційної юриспруденції через розкриття метафізичних елементів у юриспруденції та обґрунтування доцільності емпіричного підходу до вивчення права; характеризується антиметафізичний підхід до вивчення права та можливості розмежування права й етики; аналізується волонтаризм або теорія бажань як основа традиційної юриспруденції; здійснюється оцінка юридичної термінології; характеризуються правові норми та визначаються їх сутність як певне обмеження поведінки.

Зазначається, що наявність саме системи взаємопов'язаних ідей і надає можливість характеризувати правовий реалізм як концепцію. Подано порівняльну таблицю, в якій відображено відмінності концепції правового реалізму від соціологічної та психологічної шкіл права.

У другій частині монографії розкривається значення концепції та її актуальність за сучасних умов і співвідношення з правовою дійсністю в Україні. Розглядається систематизована та консолідована концепція правового реалізму - один із методів дослідження праворозуміння та можливих шляхів здійснення правової реформи. Реалісти виробили методіку, за якою право, закон, правосуддя, освіта підпадають під нове, реалістичне розуміння.

Формулюється концепція правового реалізму шляхом систематизації положень американських і скандинавських реалістів, а також залучення доробку сучасних прибічників правового реалізму; доводиться, що сукупність ідей та положень правових реалістів є концепцією, а не теорією чи школою; систематизуються рекомендації щодо вирішення ряду теоретико-практичних правових проблем; аналізуються позитивні та негативні риси систематизованих положень.

Досліджується вплив ідей правового реалізму на процес здійснення правової реформи. Доводиться, що дослідження правового реалізму як окремої наукової концепції без використання порівняльного методу, без трансплювання його ідей щодо вітчизняної правової системи, без вивчення особливостей вітчизняної юриспруденції є неможливим, оскільки навіть ідеї практиків, які сформулювали концепцію правового реалізму у відриві від сучасної правової дійсності, не мають позитивного сенсу, який свого часу зробили актуальний і істотний внесок реалісти у свої правові системи. Тому розглядається правова дійсність, яка склалася в Україні, досліджується проблема нашої правової системи і з'ясовується чи придатні ідеї правових реалістів до української правової системи.

За основу дослідження правової дійсності взято соціологічне опитування юристів-практиків, а саме суддів, які працюють в системі правосуддя і здатні оцінити правову дійсність та ідеї правових реалістів. У підрозділі наводяться відповіді на питання, які були вміщені у спеціально розроблених анкетах, заснованих на методології правових реалістів.

Зауважується, що за сучасних умов твердження, нібито законодавець творить право, а судді його лише проголошують, втрачає своє суспільне значення. Західними правознавцями-практиками й правовими реалістами у тому числі доведено: парламент і суд створюють право. Інша річ, що це право має різний ступінь впливу та значення.

Відображається вплив ідей правових реалістів на вирішення проблеми суддівського розсуду. Вказуються питання, які слід вирішити в рамках цієї проблеми.

В цілому, результати дослідження носять рекомендаційний характер, а дана монографічна робота є продовженням вивчення правової реальності України і розроблення практичних ідей щодо шляхів та способів її адаптації до європейських та світових стандартів. Це маленький крок у реалізації реалістичного підходу до реформування правової системи України.

ЗМІСТ

ВІД АВТОРА	3
ПЕРЕДМОВА	5
I. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОВОГО РЕАЛІЗМУ ЯК ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОЇ ТЕЧІЇ	
1.1. Правовий реалізм: поняття, особливості та місце в системі наукових концепцій	13
1.2. Американський правовий реалізм як один із напрямів концепції правового реалізму	41
1.3. Скандинавський правовий реалізм: зміст, особливості та значення для європейської правової думки	66
1.4. Загальна характеристика правового реалізму як філософсько-правової течії	87
II. ПРАВОВИЙ РЕАЛІЗМ І ПРАВОВА ДІЙСНІСТЬ В УКРАЇНІ	
2.1. Складові концепції правового реалізму, її позитивні й негативні аспекти	90
2.2. Правовий реалізм та правова дійсність в Україні: співвідношення	115
2.3. Погляд правового реалізму на проблему суддівського розсуду	145
ПІСЛЯМОВА	165
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	169